

MEZHEBİ TEFSİRLERDE İMAN-AMEL İLİŞKİSİ BAĞLAMINDA BÜYÜK GÜNAH VE ŞEFAAT MESELELERİ (ZEMAŞŞERÎ, TABERSÎ, RÂZÎ ÖRNEĞİNDE)

Mehmet Bağış*

Öz

Sahabe devrinden sonra farklı İslam merkezlerinde ilim medreseleri teşekkül etmiştir. Sonraki süreçte fikri birer ekol haline gelen bu medreselerin farklı anlayışlara sahip olması, beraberinde yeni fikhî ve kelâmî mezhepler ile tasavvuf akımlarının doğmasına sebep olmuştur. Şîâ, Ehl-i Sünnet ve Mu'tezile bu minvalde teşekkül etmiş kelâmî mezheplerdendir. Söz konusu bu mezheplerin farklı bakış açılarına sahip olması, onların Kur'ân yorumunu da etkilemiş ve bu bakış açısı doğrultusunda tefsirler kaleme almışlardır. Mu'tezile mezhebine mensup olan Zemaşşerî'nin *el-Keşşâf*, Şî'â'ya mensup olan Tabersî'nin *Mecme'u'l-Beyân* ve Ehl-i Sünnet'e mensup olan Râzî'nin *Mefâtîhu'l-Ğayb* adlı eserleri bu şekilde değerlendirilen tefsirlerdendir.

Mezhebi tefsir olarak da addedilen yukarıdaki üç eserde müellifler, tefsire dair yaklaşımlarında genellikle kelâmî mezheplerine bağlı kalmış ve Kur'ân ayetlerini o minvalde yorumlamışlardır. Bu çalışmada, kelâm ilmi alanında tartışma konusu olan iman-amel ilişkisi bağlamında büyük günah ve şefaath meseleleri, söz konusu üç eserde karşılaştırmalı olarak ele alınmıştır. Neticede müfessirlerin bu konularla ilgili ayetleri kendi mezhep nosyonları çerçevesinde yorumladıkları görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Mu'tezile, Şîâ, Ehl-i Sünnet, Büyük Günah, Şefaath.

INTERCESSION AND GREAT SIN ISSUES IN THE CONTEXT OF FAITH-ACTION IN SECTARIAN EXEGESES (EXAMPLE OF ZEMAŞŞERÎ, TABERSÎ, AND RÂZÎ)

Abstract

After the time of the Companions, scientific madrasahs were formed in different Islamic centers. These madrasahs, whose ideas have become schools, have different understandings. These schools led to the emergence of new Islamic and theological sects and mysticism. Şîâ is one of the theological sects of Ahl as-Sunnah and Mu'tezile. The fact that these sects have different points of view also affected their interpretation of the Quran. Zemaşşerî's *al-Keşşâf*, Tabersî's *Mecme'u'l-Beyân* and Râzî's *Mefâtîhu'l-Ğayb* are among the tafsirs written in this way.

In the above three works, which are also regarded as sectarian exegesis, the authors generally adhered to the theological sects in their approach to exegesis. They interpreted the verses of the Quran in this manner. In this study, major sin and intercession issues are dealt with comparatively in these works. As a result, it was seen that the

Article Types / Makale Türü: Research Article / Araştırma Makalesi

Received / Makale Geliş Tarihi: 03.06.2020, Accepted / Kabul Tarihi: 22.08.2020

DOI: <https://doi.org/10.26791/sarkiat.801949>

*Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Tefsir A.B.D mbagiss@hotmail.com,

ORCID ID: : <https://orcid.org/0000-0002-5605-8813>

commentators interpret the verses related to these issues within the framework of their sectarian notions.

Keywords: Commentary, Sectarian Exegeses, Great Sin, Intercession

GİRİŞ

Hicri birinci asırda *fitne olayları* olarak da isimlendirilen siyasi olaylar neticesinde farklı anlayışa sahip fırkalar teşekkül etmiştir. Çeşitli inanç konularında farklı düşünen her bir fırka görüşünün doğruluğunu ispatlamak üzere Kur'ân ayetlerine müracaat etmiştir. Fırkalar, benimsedikleri yolun doğruluğunu ispatlama adına kendi mezheplerine uygun düşen ayetleri almış, aykırı olanı ise tevil etme yoluna gitmişlerdir. Kur'ân'da bağlamından koparıldığında kader, cebr ve teşbih gibi bazı anlayışlara işaret edebilecek ayetlerin varlığı bu durumu daha da kolaylaştırmıştır.

İslam'ın ilk devirlerinde çoğunlukla rivayete dayanan, yüzeysel ve sınırlı konularda olan ayetlerin tefsiri, problemlerin çoğalması ve düşüncelerin gelişmesi neticesinde farklı boyutlara ulaşmıştır. Özellikle gayri İslami unsurların Müslümanlara karşı düşünsel anlamda üstün gelme çabası, tabiri caizse Müslümanların karşı atağa geçmesine sebebiyet vermiş ve onların sahip oldukları mantık ve felsefe metotlarını kullanmalarına yol açmıştır. Bunun neticesinde müfessirler, kelamcıların da etkisiyle Kur'ân tefsirinde yeni ufuklar açmışlardır.¹

İtikadi fırkalar oluşumlarını tamamlayıp sistemleştikten sonra mezhep müntesipleri müfessirler de sem'iyâta dair ayetleri tefsir etmede, benimsedikleri mezhebin görüşleri tesirinde kalmışlardır. İman-amel meselesi, büyük günah işleyen kimsenin dünya ve ahiretteki durumu, şefaât meselesi, cennet ce Hennemin varlığı ve kabir azabının mahiyeti gibi mezhebi tefsirlerde tartışılan başlıca sem'iyât konuları, müfessirlerce farklı şekillerde tefsir edilmiştir.

İtikadi mezheplerin tefsirdeki yaklaşımlarını ortaya koyma sadedinde yaptığımız bu çalışmada Ehl-i Sünnet, Şî'â ve Mu'tezile mezhepleri esas alınacaktır. Bu mezheplere müntesip alimlerin sem'iyât konularına dair ayetleri tefsir etmedeki yaklaşımı, her bir mezhepten sadece birer örneklem oluşturmak suretiyle ortaya konulmaya çalışılacaktır. Dolayısıyla söz konusu örneklemin, mezhebin yaklaşımını ortaya koyabilecek nitelikte bir eser olmasına dikkat edilmiştir. Bu bağlamda hicri altıncı asırda yazılmış tefsirlerden; Mu'tezilî olan Zemaşşerî'nin *el-Keşşâf*'ı, Şî'â mezhebine mensup Tabersî'nin *Mecme'u'l-Beyân*'ı, ve Ehl-i Sünnet'e mensup olan Râzî'nin *Mefâtihu'l-Gayb*'ı örnek alınmıştır.

Yukarıda sözü geçen tefsirlerdeki sem'iyât konularının tamamının incelenmesi daha geniş çapta çalışmalara ihtiyaç duyduğundan çalışmamızı sadece iki temel problemle sınırlandıracağız. Bunlardan biri, iman-amel ilişkisi bağlamında büyük günah diğeri ise aynı bağlamda şefaât meselesidir. Dolayısıyla diğeri sem'iyât konuları çalışmamızın kapsamı dışında tutulmuştur. Bununla birlikte, söz konusu problemleri ele almadan önce esas aldığımız müfessir ve ilgili tefsirlerini kısaca tanıtmayı uygun bulmaktayız.

¹ Bk. İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi* (Ankara: Fecr Yay., 2014), 233.

1. ZEMAŞŞERÎ, TABERSÎ, RÂZÎ VE TEFSİRLERİ

1.2. Zemaşşerî ve el-Keşşâf Tefsiri

Ebu'l-Kâsım Maḥmūd b. Ömer ez-Zemaşşerî, hicri 467 yılında Ḥavârezm kasabasına bağlı Zemaşşer'de doğmuştur.² Mütedeyyin ve fakir bir aileye mensup olan Zemaşşerî, ilim tahsili için pek çok ilim merkezine yolculuk yapmıştır. Arap dil ve edebiyatını Abū Maẓrî³ ve Ebû Mañşūr'dan almıştır.⁴ Ebû Tâhir Sāmān b. 'Abdilmelik b. el-Ḥüseyn es-Sāmānî de ondan hadis aktarmıştır.⁵ Hocası Maḥmūd b. Cerîr ed-Ẓabbî el-İsfehānî'den (öl. 507/1113) çokça etkilenen Zemaşşerî i'tizālî fikirleri ondan almış ve onun sayesinde ilmi ve siyasi çevrelerde tanınmıştır.⁶ Kendi döneminin imamı ve Ḥavârezm'in övünç kaynağı olan Zemaşşerî, özellikle Arap dili ve edebiyatı konusunda otorite kabul edilmiştir.⁷ Zemaşşerî, hicri 538/1144 yılı 'Arefe gecesinde Ḥavârezm'de vefat etmiştir.⁸

Zehebî'nin kendisini salih bir kişi, müfessir ve i'tizālî fikirlerin propagandasını yapan biri, şeklinde tanıttığı Zemaşşerî;⁹ Tefsir, Hadis, Kelam, Arap Dili ve Edebiyatı gibi pek çok alanda eser te'lif etmiştir. *el-Keşşâf 'an Ḥakāiki't-Tenzil*, *el-Fāik fi'l-Ġaribi'l-Ḥadīs*, *Rabī'u'l-Ebrār*, *Esmāu'l-Evdiye ve'l-Cibāl*, *el-Müfred ve'l-Müellif fi'n-Naḥv* ve *el-Mufaşşal fi'n-Naḥv*¹⁰, onun başlıca eserlerinden sadece bir kaçıdır.

Zemaşşerî, en meşhur eseri olan *el-Keşşâf 'an Ḥakāiki Ġavāmzi't-Tenzil* adlı tefsirini hicri 526-528 yıllarında Mekke'de yazmıştır. Eserinin mukaddimesinde Kur'ân'ı tefsir eden kişide bulunması gereken özelliklerden, bu işin önem ve zorluklarından söz eden müellif, kendisine gelen yoğun talep doğrultusunda *Keşşâf*'ı kaleme aldığını ifade etmiştir.¹¹

Metot olarak sure başlarında, o sure ile ilgili bilgilere yer veren Zemaşşerî; akli, nakli ve lafzi delâlet çerçevesinde ayetleri tefsir ederken; kıraat farklılıklarına¹² sebebi nüzûle¹³ usûl kaidelerine¹⁴ surelerin faziletine¹⁵ fihhi ihtilaflara¹⁶, mesellere, şiiire, Arap

² 'Abdurrahmān b. Muḥammed b. 'Ubeydullāh el-Enṣārî/ Kemāluddīn el-Enbārî, *Nüzhetü'l-Elbā' fi Ṭabaqāti'l-Üdebā*, thk. İbrāhīm es-Sāmerrāi (Ürdün: Mektebetü'l-Menār, 1985), 291.

³ Kemāluddīn el-Enbārî, *Nüzhetü'l-Elbā'*, 290.

⁴ Eserlerine dair ayrıntılı bilgi için ayrıca bk. Ebu'l-Fidā Zenüdüdīn Ebu'l-'Adl Kâsım b. Kutluboğa, *Tācu't-Terācim*, thk. Muḥammed Ḥayr Ramaẓān Yūsuf (Dimeşq: Dāru'l-Kalem, 1992), 291, 292.

⁵ Muḥammed b. 'Abdilgānī b. Ebī Bekr b. Şucā', *İkmālü'l-İkmāl*, thk. 'Abdulḳayyum (Mekke: Cāmia'tu Ümmü'l-Ḳurā, 1989), 3/121, 493.

⁶ Cerahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 264-265.

⁷ Mustafa Öztürk, Mehmet Suat Mertoğlu, "Zemaşşerî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yay., 2013), 236.

⁸ Ebu'l-'Abbās Aḥmed b. Ḥasan b. el-Ḥatīb, *el-Vefayāt*, thk. 'Ādil Nuveyḥid (Beyrüt: Dāru'l-Āfāki'l-Cedīde, 1983), 278; Kemāluddīn el-Enbārî, *Nüzhetü'l-Elbā'*, 292.

⁹ Şemsuddīn Ebū 'Abdillāh Muḥammed b. Aḥmed b. Osmān ez-Zehebî, *el-Muġnī fi'z-Ẓu'a'fā*, thk. Nureddīn 'Itr (B.y.: Y.y., ts), 2/647; *Mizānu'l-İ'tidāl*, thk. 'Alī Muḥammed el-Becāvī (Beryut: Dāru'l-Ma'rife, 1963), 4/78. İbn Ḥacer de Zemaşşerî için buna benzer ifadelere yer vermiş ve Keşşâf'ından sakındırmıştır. Bk. Ebu'l-Fazl Aḥmed b. 'Alī b. Muḥammed b. Aḥmed b. Ḥacer el-'Askelānī, *Lisānu'l-Mizān*, thk. Dāiretu'l-Mu'arrifi'n-Nizāmiyye Hindistan (Beyrut: Müessesetü'l-A'lemi, 1971), 6/4.

¹⁰ Kemāluddīn el-Enbārî, *Nüzhetü'l-Elbā'*, 290. Zemaşşerî'nin basılmış ve yazma halinde bulunan diğer eserleri için ayrıca bk. Cerahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 266; Enver Arpa, *Zemaşşerî'nin Tefsirdeki Yeri* (Ankara: Fecr Yay., 2012), 43.

¹¹ Ebu'l-Kâsım Maḥmūd b. 'Amr b. Aḥmed ez-Zemaşşerî, *el-Keşşâf 'an Ḥakāiki Ġavāmzi't-Tenzil* (Beyrut: Dāru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1986), 1/3.

¹² Zemaşşerî, *el-Keşşâf*, 1/11.

¹³ Zemaşşerî, *el-Keşşâf*, 1/206, 1/235, 1/253, 2/435, 3/481, 4/205.

¹⁴ Zemaşşerî, *el-Keşşâf*, 1/58, 1/237.

dili ve belâğatının inceliklerine¹⁷ de yer vermiştir. Bazı ayetleri, ayetle tefsir eden müellif,¹⁸ hadis rivayetlerinden de sıkça istifade etmiştir.¹⁹

İlim ehlinin müstağni kalamayacağı bu alim ve tefsiriyle alakalı kitap, tez ve makale düzeyinde yüzlerce çalışma yapılmıştır.²⁰

1.2. Ṭabersî ve Mecme‘u’l-Beyân Tefsiri

Ebû ‘Alî el-Fazl b. el-Hasen et-Ṭabersî, bazı rivayetlere göre Kâşân’da bazı rivayetlere göre de Isfahan’da doğmuştur. Künyesi Ebû ‘Ali olup, meşhur nisbesi Ṭabersî’dir. İlim ehli bir ailede yetişen²¹ Ṭabersî, hicri 548/1153 yılında Sebzvâr’da vefat etmiştir.²²

Ṭabersî’in tefsir fıkıh ve kelim alanlarında kaleme aldığı bazı eserleri şunlardır: *Mecme‘u’l-Beyân li ‘Ulūmi’l-Kur‘ân*, *Cevāmi‘u’l-Cāmī‘*, *Muhtaşaru’l-Keşşâf*, *Tācü’l-Mevālīd*, *Nūru’l-Mübīnu’l-Fāik*, *Künūzu’n-Necāh*.²³

Genç yaşta tefsirini yazan Ṭabersî, *Mecme‘u’l-Beyân li ‘Ulūmi’l-Kur‘ân* adlı bu tefsirinin mukaddimesinde de ifade ettiği gibi sure başlarında, ilgili surenin Mekkî veya Medenî olduğuna yönelik bilgiye, ayet sayısı ile alakalı ihtilaflara, surenin faziletine, kıraat farklılıklarına, i‘râb tahlillerine ve ayrıca ayetler arasındaki uyum ve insicama yer vermiştir.²⁴ Müfessir, eserin hacmini daraltmak maksadıyla hadis ehline meşhur hadislerin senedlerine yer vermemiştir.²⁵ Farsça’ya tercüme edilen eserin üzerinde farklı ihtisar çalışmaları da mevcuttur.²⁶

1.3. Râzî ve Mefâtihu’l-Ġayb Tefsiri

Tam ismi Muḥammed b. Ömer b. el-Hüseyn b. Ali el-Ḳureşî et-Teymî, el-Bekrî, et-Ṭaberistânî olan müellifin künyesi Ebû ‘Abdillāh ve Ebu’l-Fazl olup, hicri 543/1149 yılının Ramazan ayında doğmuştur. İlim alandaki vükûfiyeti sebebiyle Faḥruddîn er-Râzî lakabıyla meşhur olmuştur.²⁷ Şâfi‘î ve Eş‘arî kaynaklarında “İmam” ünvanıyla anılan Râzî; tefsir, fıkıh, kelim, felsefe, tıp, astronomi matematik gibi pek çok ilim alanında eser verdiği için ayrıca “allame” ünvanıyla da anılmıştır.²⁸

¹⁵ Zemaḥşerî, *el-Keşşâf*, 4/394, 4/430.

¹⁶ Zemaḥşerî, *el-Keşşâf*, 1/18, 180, 560; 2/615; 3/129; 4/488.

¹⁷ Bk. Zemaḥşerî, *el-Keşşâf*, 1/3, 8, 13, 14.

¹⁸ Bk. Zemaḥşerî, *el-Keşşâf*, 1/13.

¹⁹ Örneğin bk. Zemaḥşerî, *el-Keşşâf*, 1/4, 18.

²⁰ Bk.: Mehmet Kaya, “Keşşâf Tefsiri Hakkında Yapılmış Akademik Araştırmalar: Bir Literatür İncelemesi”, *AUID* 6/10 (Haziran 2018), 402. Esra Gözeler, “Zemaḥşerî Araştırmaları: Bir Literatür İncelemesi”, *Kelam Araştırmaları Dergisi* 14/1 (2016), 84-101.

²¹ Muḥammed Seyyid Hüseyin ez-Zehebî, *et-Tefsîr ve’l-Müfessirîn* (Kahire: Mektebetü Vehbe, ts.), 2/74.

²² Muḥstafâ b. el-Hüseyn el-Hüseynî et-Tefrişî, *Naḳdu’r-Ricâl*, thk. Müessesetü ‘Âli’l-Beyt li İhyâi’t-Türâş (Kûm: Müessesetü ‘Âli’l-Beyt li İhyâi’t-Türâş, 1997), 4/19. Ayrıca bk. Nesrişah Saylan, “Ṭabersî’nin Kıraatlerin Hüccetinde Kullandığı Delillerin İncelenmesi”, *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 23/2 (Aralık 2019), 977-991, 981.

²³ Cerahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 367.

²⁴ Ebû Alî el-Fazl b. el-Hasen et-Ṭabersî, *Mecme‘u’l-Beyân li Tefsîri’l-Kur‘ân* (Beirut: Dâru’l-‘Ulüm, 2005), 1/8.

²⁵ Ṭabersî, *Mecme‘u’l-Beyân*, 1/6.

²⁶ Mustafa Öz, “Ṭabersî” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yay., 2010), 39/325.

²⁷ Cemâlüddîn Ebu’l-Hasan ‘Alî b. Yûsuf el-Kıfî, *Aḥbâru’l-Ulemâ bi Ahyâri’l-Ḥukemâ*, thk. İbrâhîm Şemsüddîn (Beirut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2005), 220.

²⁸ Yusuf Şevki Yavuz, “Râzî”, *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yay., 1995), 12/89.

Kendi döneminin en önemli siması ve Şâfi'î mezhebinin müntesibi olan Râzî, pek çok öğrenci yetiştirmiş ve zamanında Ehl-i Sünnet'in en büyük savunucusu olmuştur.²⁹ Râzî, h. 606/1210 yılının Ramazan Bayramı'nda Herat'ta vefat etmiştir.³⁰

Râzî'nin pek çok alanda yazdığı eserleri içerisinde *Mefâtîhu'l-Ğayb* adlı tefsiri ayrı bir yere sahiptir. Bu eserinde dirayet metodunu takip eden müellif, pek çok ilmi alana dair bilgiler aktarmıştır.³¹ Râzî, tefsirinde rivayetlere,³² kıraat farklılıklarına, sebab-i nüzüle vb. pek çok hususa yer vermiştir.³³

Ayetlerin tefsirinde itikadî mezheplerin görüşlerini tartışmanın yanı sıra fihki mezheplerin yaklaşımlarına da yer veren Râzî, Kelâm, Astronomi, Felsefe, Tıp gibi farklı alanlarla alakalı pek çok bilgi aktarmıştır.³⁴ Sahih aklın sahih nakille çatışmayacağı fikrine sahip olan Râzî, tefsirinde akli unsura çokça yer vermiştir.³⁵

Yazıldığı dönemden itibaren pek çok tefsire kaynaklık eden bu tefsir, çağdaş dönemde de çok sayıda tez ve makaleye konu olmuştur.³⁶

2. İMAN-AMEL İLİŞKİSİ BAĞLAMINDA BÜYÜK GÜNAH VE ŞEFAAT MESELELERİ

İslam tarihinde siyasi ve toplumsal olaylar neticesinde, önce politik bir mesele olarak ortaya çıkan sonra da dini bir hal alan³⁷ ve en önemli kelâmî problemlerden kabul edilen büyük günah işleyen kimsenin durumu; sonraki dönemlerde de Mu'tezile, Şî'â ve Ehl-i Sünnet alimleri tarafından tartışılmaya devam etmiştir. Büyük günah işleyenlerin durumuna nispeten daha geç bir dönemde tartışma konusu haline gelen ve bir önceki konuyla bağlantılı olan diğer bir konu da şefaatin kimler için vâkî olacağı hususudur.³⁸ Bu iki meseleye dair farklı yaklaşımlar, sonraki dönemlerde yazılan mezhebi tefsirlerde de yansımıştır. Bunun sebebi, her iki konuyla alakalı ayetlerin farklı şekillerde yorumlanmasından kaynaklanabildiği gibi her mezhep mensubunun kendi görüşüne Kur'ân'dan delil getirme çabasından da kaynaklanabilmiştir.

Biz de çalışmamızın bu başlığında, mezhebi tefsirlerde iki problemin çözümüne yönelik öne sürülen yaklaşımların, itikadî mezheplerin görüşleriyle olan alakasını ve mezheplerin etkisinde kalıp kalmadıklarını incelemeye çalışacağız.

²⁹ Ebû 'Abbâs Şemsudîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr el-Bermekî el-İrbilî, *Vefâyātu'l-'Ayân ve Enbâu Ebnâi'z-Zemân*, thk. İhsân 'Abbas (Beyrut: Dâru Şâdir, 1994), 4/251.

³⁰ Bermekî, *Vefâyātu'l-'Ayân*, 4/252.

³¹ Cerahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 606. Diğer eserlerine dair ayrıntılı bilgi için bk.: Kıfî, *Ehbâru'l-Ulemâ*, 221; Yavuz, "Râzî", 12/93-94.

³² Muhammed b. Ömer b. el-Hüseyn b. 'Ali el-Kureşî et-Teymî Faḥruddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb/et-Tefsîru'l-Kebîr* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabîyy, 1999), 1/22.

³³ Râzî'nin genel tefsir-tevil tarzı ile et-Tefsîru'l-Kebîr'in belli başlı özellikleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk.: Râzî'nin tefsir anlayışına dair yapılan çalışmalar için bk. Mustafa Öztürk, "Tefsirde Farheddin er-Râzî", *İslâm Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin er-Râzî*, ed. Ömer Türker- Osman Demir (İstanbul: İSAM Yay., 2013), 286.

³⁴ Faḥruddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-Ğayb*, 1/34, 67, 105, 10/178, 11/311, 23/312, 1/33, 22/20.

³⁵ Cerahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 609.

³⁶ Râzî'nin tefsir anlayışına dair yapılan çalışmalar için bk. Öztürk, "Tefsirde Farheddin er-Râzî", 279

³⁷ Mustafa Türkgülü, "Günah Kavramı ve İman Problemi Haline Getirilen Büyük Günah/Kebire Hakkındaki Kelâmî Tartışmalar", *Diyanet İlmî Dergi* 36/4 (Ekim-Kasım-Aralık 2000), 68.

³⁸ Bk. Ethem Rûhi Fırlalı, *Gümüz İslam Mezhepleri* (İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı Yay., 2008), 128.

2.1. Zemaḥşerî, Ṭabersî ve Râzî'nin Tefsirlerinde İman-Amel İlişkisi Bağlamında Büyük Günah

İman, sözlükte “tasdik” manasına gelmektedir. İstilahî olarak ise *iman* kavramı hakkında farklı tanımlar yapılmıştır. Bu tanımlardan ilki, “sadece kalp ile tasdik etmek” şeklindedir. İkincisi “sadece dil ile ikrar etmek”, üçüncüsü “kalp ile tasdik yanında dil ile ikrar etmek” ve dördüncüsü de “kalp ile tasdik, dil ile ikrar ve diğer uzuvlarla amel etmek” şeklindedir.³⁹

Kelâmî açıdan *imân* “esasları, amelle münasebeti, artıp eksilmesi ve müminin vasıfları” gibi açılardan ele alınmıştır.⁴⁰

Ehl-i Sünnet’e göre iman; Hz. Peygamber’e, Allah (c.c) tarafından getirdiği şeylerde tereddütsüz bir şekilde inanmaktır. Diğer bir deyişle, Hz. Peygamber’in Allah’tan (c.c) alıp kesin olarak din adına tebliğ ettiği şeyleri tasdik etmeye, onlara inanmaya denir. Bu inanca sahip olan kişilere de mümin denilmektedir.⁴¹

Mu‘tezile, Hâriciler ve muhaddislerin ekseriyetine göre iman; hakk’a inanmak, onu dil ile ikrar etmek ve onunla amel etmek şeklindeki üç ilkedden ibarettir.⁴² Buradaki hakk kelimesinden kastedilen, dinin zarūrî esasları manasındaki bātılın zıddı olan hakk’tır.⁴³

İmâmiyye Şî‘â’sının önemli âlimlerinden olan Şerîf el-Murtażâ (ö. 436/1044)⁴⁴ ise bu konuda kendilerinin (İmâmiyye), Mu‘tezile’ye muhalefet ettiklerini; ancak Zeydiyye’nin bir kısmının Mu‘tezile gibi düşündüğünü söylemiştir. Dolayısıyla İmâmiyye Şî‘â’sına göre fasık (büyük günah işleyen kişi), mümin olarak kabul edilmektedir.⁴⁵

Hz. Peygamber’in hadislerinde Allah’a şirk koşmak, haksız yere adam öldürmek, iffetli kadına zina iftirasında bulunmak, zina yapmak, ana babaya karşı asi olmak, sihir yapmak, faiz yemek, yetim malı yemek, gıybet etmek, savaştan kaçmak, hırsızlık yapmak ve içki içmek gibi tutum ve davranışlar büyük günahlar arasında sayılmıştır.⁴⁶

³⁹ Bkz. Taftazanî, Sa‘düddin Mes‘ûd b. Ömer b. ‘Abdillâh, *Şerhu’l-Makâsîd*, thk. İbrâhîm Şemsüddîn (Beyrut: Daru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 1432/2011), 3/417-422; Muḥammed b. ‘Ali b. Muḥammed b. Ebi’l-‘Îz el-Ḥanefî, *Şerhu’l-Akîdeti’t-Tahâviyye*, thk. Aḥmed Şâkir (Suudi Arabistan: Vizâretü’ş-Şuûni’l-İslâmiyye, 1998), 314-318; Ebû Manşûr el-Mâturîdî, *Kitabü’t-Tevhîd*, nşr. Bekir Topaloğlu, Muḥammed Aruci (Ankara: İsam Yay., 2005), 601-610; Şerafettin Gölcük, Süleyman Toprak, *Kelam (Tarih-Ekoller-Problemler)* (Konya: Tekin Kitabevi, 2001), 110.

⁴⁰ Bkz. Ebû Ḥanîfe, Nu‘mân b. Sâbit, el-Küfî, *Fıḫhu’l-Ekber*, thk. Muḥammed b. ‘Abdirrahmân el-Ḥamîs (İmârât el-‘Arabiyye: Mektebetü’l-Furkân, 1999), 55; Bekir Topaloğlu-İlyas Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: İsam Yay., 2010), 154.

⁴¹ Bkz. Taftazanî, *Şerhu’l-Makâsîd*, 3/417-422; Ebu’l-‘Îz el-Ḥanefî, *Şerhu’l-Akîdeti’t-Tahâviyye*, 314-318; el-Mâturîdî, *Kitabü’t-Tevhîd*, 601-610; Gölcük-Toprak, *Kelam*, 110.

⁴² Beyzâvî Nâsıruddîn Ebû Sa‘îd ‘Abdullah b. Ömer, *Envâru’t-Tenzîl*, thk. Muḥammed ‘Abdurrahmân el-Mar‘aşlî (Beyrut: Dâru İḥyâi’t-Türâsi’l-‘Arabî, 1997), 1/37; Gölcük-Toprak, *Kelam*, 122.

⁴³ Şihâbüddîn Aḥmed b. Muḥammed Ḥafâcî, *Hâşiyetü’ş-Şihâb ale Tefsîri’l-Beyzâvî/İnâyetü’l-Kâzî ve Kifâyetü’r-Râzî*, (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 1997), 1/329-331.

⁴⁴ Mustafa Öz, “Şerîf el-Murtażâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yay., 2010), 38/586-588.

⁴⁵ Şerîf el-Murtażâ ‘Alî b. el-Hüseynî el-Müsevî, *ez-Zehîra fî ‘İlmi’l-Kelâm*, thk. Seyyid Aḥmed el-Hüseyn (Müessetü’n-Neşr el-İslâmî, 2010), 504.

⁴⁶ Buḥârî, Ebu Abdillâh Muḥammed b. İsmail, *Sahih-u Buḥârî*, thk. Muḥammed Züheyr b. Nâsır, Şerḥ: Mustafa Dîb el-Buḡa (By.: Daru Tavki’n-Necât, 1422/2001), “Şehâdât”, 10; “Vesâyâ”, 24; “Diyât”, 2; “Edeb”, 4, 49.

Mezheplere göre imanın tanımı ve mahiyetini kısaca özetledikten sonra çalışmanın amacına uygun olarak Zemaḥşerî, Ṭabersî ve Râzî'nin tefsirlerinde bu konunun nasıl ele alındığını, söz konusu müfessirlerin bu konudaki görüşlerini, yorumlarını ve delillerini sırasıyla ele alabiliriz.

Zemaḥşerî, “الَّذِينَ قَالَ لَهُمُ النَّاسُ إِنَّ النَّاسَ قَدْ جَمَعُوا لَكُمْ فَاخْشَوْهُمْ فَزَادَهُمْ إِيمَانًا وَقَالُوا حَسْبُنَا اللَّهُ وَنِعْمَ الْوَكِيلُ” “Bazıları, ‘İnsanlar sizin için (kuvvet) topladılar, artık o düşmanlardan korkun! Dediler. Bu da onların imânını artırdı ve ‘Allah bize yeter. O ne güzel vekildir, dediler.’” (Âli İmrân 3/173) ayetinin tefsirinde; Allah (c.c) yolunda düşmanla karşılaşmanın büyük bir ta‘at olduğunu ve ta‘atlerin de imandan sayıldığını ifade etmiştir. Ona göre iman; itikat/inanmak, ikrâr ve amelden ibarettir. Zemaḥşerî, delil olarak şu rivayeti zikretmiştir: “وعن عمر رضى الله عنه: أنه كان يأخذ بيد الرجل فيقول: قم بنا نزداد إيماناً” “Hz. Ömer’den nakledildiğine göre o, adamın elinden tutar ve ‘Hadi kalk ibadet/zikir yapalım da imanımızı arttıralım.’ derdi.”⁴⁷

Müfessir, Bakara Sûresi 3. ayetin⁴⁸ tefsirinde de gerçek iman, Hakk’a inanmak, bunu dil ikrar etmek ve ameliyle tasdik etmek şeklinde tarif etmiştir.⁴⁹

Râzî ve Ṭabersî ise “قَالَتِ الْأَعْرَابُ آمَنَّا قُلْ لَمْ نُؤْمِنُوا وَلَكِنْ قُولُوا أَسْلَمْنَا وَلَمَّا يَدْخُلِ الْإِيمَانُ فِي قُلُوبِكُمْ” “Bedeviler ‘İman ettik’ dediler. De ki: ‘İman etmediniz. Öyle ise ‘iman ettik’ demeyin. ‘Fakat boyun eğdik’ deyin. Henüz iman kalplerinize girmedi.” (el-Hucûrât 49/14) şeklindeki ayetin, imanın dil ile değil, ancak kalpte hasıl olduğuna delalet ettiğini söylemişlerdir.⁵⁰

Aynı şekilde “مَنْ كَفَرَ بِاللَّهِ مِنْ بَعْدِ إِيمَانِهِ إِلَّا مَنْ أَكْرَهَ وَقَلْبُهُ مُطْمَئِنٌّ بِالْإِيمَانِ وَلَكِنْ مَنْ شَرَحَ بِالْكُفْرِ صَدْرًا” “Kalbi imanla dolu olduğu halde baskı altında kalanın durumu hariç olmak üzere, kim iman ettikten sonra Allah’ı inkâra sapsa ve ayrıca kim kalbini inkâra açarsa işte Allah’ın gazabı bunlaradır; bunlar için çok büyük bir azap vardır.” (Nahl 16/106) ayeti de Râzî’ye göre imanın mahallinin kalp olduğuna delalet etmektedir.⁵¹

İtikâdî mezhepler arasında imanın mahiyeti hakkında var olan bu farklılıklar, doğal olarak büyük günah işleyen Müslümanla ilgili olarak da farklı değerlendirmelere yol açmıştır. Örneğin böyle bir kimsenin inanç bakımından hangi konumda değerlendirilmesi gerektiği ve ahiretteki durumunun nasıl olacağı, âlimler arasında ihtilâflıdır.

Mu‘tezile’ye göre büyük günah işleyen kişi, fâsik olur. Onun yeri iki menzile arasında bir menziledir. Çünkü o, imândan çıkmış ancak küfre girmemiştir. Böyle bir kişi tevbe

⁴⁷ Zemaḥşerî, *el-Keşşâf*, 1/442; ‘Abdillâh b. Muḥammed b. İbrâhîm b. Osmân b. Huvastî el-‘Abes î Ebû Bekir b. Ebî Şeybe, *Kitâbu'l-Muşannef fi'l-Hadîsi ve'l-Âşâr* (thk. Kemâl Yûsuf el-Hût (Riyâd: Mektebetu'r-Rüşd, 1988), 11/26; Alî b. Hüsâmiddîn b. ‘Abdilmelik b. Kâzîhân el-Müttakî el-Hindî, *Kenzü'l-Ummâl fi Süneni'l-Akvâl ve'l-Ef'âl*, thk. Bekrî Hâyânî, Şafvet Saḳâ (Bejrût: Muessesetü'r-Risâle, Beşinci Baskı, 1981), 2/240. Ayrıca bk. İbrahim Bayram, “Bazı İman Konuları Bağlamında İbnü'l-Müneyyir’in Zemaḥşerî’ye Yönelik Eleştirileri”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/1, 225-226.

⁴⁸ “الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ وَيُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَ” “Onlar gayba iman ederler, namazı kılarlar, kendilerine verdiklerimizden hayra harcarlar.” (el-Bakarâ 2/3)

⁴⁹ Zemaḥşerî, *el-Keşşâf*, 1/39.

⁵⁰ Ṭabersî, *Mecme'u'l-Beyân* 9/275; Râzî, *Mefâtiḥu'l-Gayb*, 28/115-116.

⁵¹ Râzî, *Mefâtiḥu'l-Gayb*, 20/275.

etmeden ölürse ebedî olarak cehennemde kalır.⁵² Hâricîler'e göre de imandan çıkıp kâfir olur. Onların nazarında imân ile küfür arasında, orta bir makam yoktur.⁵³

Ehl-i Sünnet'e göre ise iman tasdikten ibaret olduğu için büyük günah işleyen kişi kâfir olmaz, mümin olarak kalır. Ancak işlenen günahı hafife almamak ve helâl saymamak şarttır. Şayet harâmı helâl sayarsa küfre düşmüş olur. Böyle bir kimse affedilmediği ve şefâate nâil olmadığı takdirde günahının cezasını çekmeden cennete giremez.⁵⁴

Şia mezhebinin büyük çoğunluğu da Ehl-i Sünnet gibi düşünmekte ve fasık kişiyi mümin olarak görmektedir.⁵⁵

Zemaşşerî, “يُضِلُّ بِهِ كَثِيرًا وَيَهْدِي بِهِ كَثِيرًا وَمَا يُضِلُّ بِهِ إِلَّا الْفَاسِقِينَ” “Allah, bu misalle birçoklarını saptırır, birçoklarını da doğru yola iletir. Onunla ancak fasıkları saptırır.” (el-Bakara 2/26) ayetinde geçen “fasık” kelimesini şöyle izah etmiştir: “Fâsik, kebîreyi (büyük günahı) işlemek suretiyle Allah'a itaat sınırının dışına çıkan kimsedir. O, iki menzile arasında bir yeredir. Bu iki menzile, mümin ve kafir menzileleridir.” Devamında, fasık kelimesinin bu tanımını ilk yapan kişinin Vâsıl b. Atâ olduğunu belirten Zemaşşerî, ona yönelik ‘Allah ondan ve taraftarlarından (Mu‘tezile) razı olsun demiştir. Zemaşşerî'ye göre fasık kişi nikahlanması, mirasçı olması, yıkanıp Müslüman mezarlığına defnedilmesi ve cenaze namazının kılınması yönüyle mümin hükmünde; zemmedilmesi, kendisine lanet edilmesi, inanç bakımından düşman kabul edilmesi ve şahitliğinin kabul edilmemesi yönüyle de kafir mesabesinde değerlendirilir. Zemaşşerî, bu görüşüne delil olarak da şu ayetleri delil göstermektedir:

“يُنَسِّ الْإِسْمَ الْفُسُوقُ بَعْدَ الْإِيمَانِ” “İmandan sonra fasıklık ne kötü bir isimdir!” (el-Hucurât 49/11) ve “إِنَّ الْمُنَافِقِينَ هُمُ الْفَاسِقُونَ” “Şüphesiz münafıklar, fasıkların ta kendileridir.” (Tevbe 9/67) “وَلَقَدْ أَنْزَلْنَا إِلَيْكَ آيَاتٍ بَيِّنَاتٍ وَمَا يَكْفُرُ بِهَا إِلَّا الْفَاسِقُونَ” “Andolsun, biz sana apaçık âyetler indirdik. Bunları ancak fasıklar inkâr eder.” (el-Bakara 2/99).⁵⁶

Tabersî'ye göre yukarıda geçen (el-Bakara 2/26) ayetinde zikri geçen fasıklardan maksat, kafirlerdir. İnkârları sebebiyle Allah (c.c) onları saptırmıştır. Allah'm, bu kimselerin kafir olduklarına dair hükmetmesi, onlara lanet etmesi ve onlardan berî olması; helak etmesi anlamına gelir. Neticede onları helak etmesi, onları saptırması demektir.⁵⁷

Aynı şekilde “Muhakkak ki sana apaçık âyetler indirdik. Onları ancak fasıklar inkâr eder.” (el-Bakara 2/99) ayetinde geçen “fâsikûn” kelimesini “kafirler” olarak tefsir eden Tabersî, devamında fiskın, bir durumdan çıkıp başka bir duruma girmek olduğunu ve dolayısıyla ayette kendilerine işaret edilen Yahudilerin Hz. Muhammed'i yalanlamaları suretiyle, kendi dinlerinden (Hz. Mûsa'nın dini) çıkıp küfre girdiklerini ifade etmiştir.⁵⁸

Tabersî'ye göre ayette kafirler kastedildiği halde “kâfirûn” değil de “fâsikûn” kelimesinin zikredilmesinin iki sebebi vardır:

⁵² Bk. Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl*, 1/37; ‘Abdullâtif el-Harpûtî, *Tenkîhu'l-Kelâm fî 'Akâidi Ehl'i-İslâm*, çev. İbrahim Özdemir, Fikret Karaman (Ankara: TDV Yay., 2000), 216-217; Gölcük-Toprak, *Kelam*, 36; Topaloğlu-Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, 180.

⁵³ Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl*, 1/37; Harpûtî, *Tenkîhu'l-Kelâm*, 216-217; Gölcük-Toprak, *Kelam*, 136; Topaloğlu-Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, 180.

⁵⁴ Bk. Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl*, 1/37; Harpûtî, *Tenkîhu'l-Kelâm*, 216-217; Gölcük-Toprak, *Kelam*, 136; Topaloğlu-Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, 180.

⁵⁵ Şerif el-Murtaza, *ez-Zahîre*, 504.

⁵⁶ Zemaşşerî, *el-Keşşâf*, 1/119.

⁵⁷ Tabersî, *Mecme'u'l-Beyân*, 1/90.

⁵⁸ Tabersî, *Mecme'u'l-Beyân*, 1/230.

1. Bu kimselerin Allah'ın emrini çiğneyip en büyük günahları işlediklerine vurgu yapmak.

2. Küfürde bile çok aşırıya gittiklerine vurgu yapmak.

Zira ona göre küfrün kapsamı içerisinde olmayan fîsk, en büyük günahların işlenmesi durumudur. Buna mukabil küfrün kapsamındaki fîsk da küfrün en ileri boyutunu ifade eder.⁵⁹

Ṭabersî'nin son açıklamalarından anlaşıldığına göre o, her kafirin fasık olduğunu, ancak her fasıkın kafir olmadığını ifade etmektedir.

Râzî ise “وَلَقَدْ أَنْزَلْنَا إِلَيْكَ آيَاتٍ بَيِّنَاتٍ وَمَا يَكْفُرُ بِهَا إِلَّا الْفَاسِقُونَ” “And olsun ki sana apaçık âyetler indirdik. Onları ancak fâsıklar inkâr eder.” (el-Bakara 2/99) ayetinin tefsirinde fîskı, “Allah'a itaat sınırlarını aşmak” olarak tanımladıktan sonra genelde teaddînin (günahta aşırıya kaçmak) büyük olduğunda, *fîsk* olarak isimlendirildiğini ifade etmiştir. Râzî'ye göre her kafir fasıktır, ancak her fasık kafir değildir. Dolayısıyla fasık, kafir olmayanları da kapsar.⁶⁰

Aynı şekilde “وَالَّذِينَ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا بِمَسْئِهِمُ الْعَذَابُ بِمَا كَانُوا يَفْسُقُونَ” (el-En'âm 6/49) ayetinde de Râzî, Allah'ın birliğine, ahirete ve peygamberlere iman eden kimsenin fîskı ile bunları inkâr eden kafirlerin fîskının bir tutulmaması gerektiği üzerinde durmuştur.⁶¹

Ehl-i Sünnet'in önemli âlimlerinden biri olan Beydâvî, küfür ve iman arasındaki “fasıklık” menzilesinin üzerinde durmuş ve fasıklığı mertebelere ayırarak meseleye tatmin edici bir izah getirmiştir. Ona göre fâsıkın üç mertebesi vardır:

1. Teğâbî (التغابي) mertebesi: Cahillikten ve ahmaklıktan ötürü, hoşlanmadığı halde bazen büyük günah işleyen kişinin durumu.
2. İnhimāk (الانهماك) mertebesi: Büyük günaha müptela olmuş ve aldırış etmeden bu günahı sürekli işleyen kişinin durumu.
3. Cuhūd (الجُهود) mertebesi: Büyük günahı doğru bir iş gibi görerek işleyen inkârcı kişinin durumu.

Bir kişi “cuhūd” derecesine düşer ve bu yolda aşırı giderse, iman elbisesini çıkarmış, küfür elbisesini giymiş kabul edilir. Dolayısıyla ona kâfir denilir. Kişi “teğâbî” ve “inhimāk” derecesinde devam ettiği müddetçe, iman ile muttasıf olduğu için o kimseye mümin denilir. Mu'tezile fırkası ise “iman; tasdik, ikrar ve amelden ibarettir, küfür de hakkı yalanlayıp inkâr etmektir”,⁶² görüşünde olduğu için “teğâbî” ve “inhimāk derecesinde olan” fâsık kişiyi mümin ve kâfirin dışında, üçüncü bir kısma dâhil etmişlerdir. Onlara göre bu kişi iman ile küfür arasında bir yerdedir (el-menziletü beyne'l-menziletayn). Çünkü her ikisiyle de ortak olduğu bazı noktalar vardır.⁶³

⁵⁹ Ṭabersî, *Mecme'u'l-Beyân*, 1/230.

⁶⁰ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 3/615.

⁶¹ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 12/537.

⁶² Bk. Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl*, 1/37, 64; Mehmet Bağış, “Envâru't-Tenzîl'de Kelâm Uygulamaları ve Farklı İtikâdî Görüşlerin Değerlendirilmesi”, *Şırnak İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/3 (2017), 49.

⁶³ Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl*, 1/64. Geniş bilgi için bk. Bağış, “Envâru't-Tenzîl'de Kelâm Uygulamaları”, 47-48.

2.2. Zemaḥşerî, Ṭabersî ve Râzî'nin Tefsirlerinde İman-Amel İlişkisi Bağlamında Şefaât

Şefaât, “çift” manasındaki الشَّفَعُ kökünden türemiştir.⁶⁴ Lügatte çift yapmak, eş olmak, destek olmak, aracı olmak, istemek, dua etmek, başkası için istekte bulunmak ve ilave etmek gibi anlamlara gelmektedir.⁶⁵

İslam inancında pek çok tartışmanın yaşandığı konulardan birisi de Şefaât meselesidir. Bu tartışmalar, şefaatin varlığından ziyade, kimler için söz konusu olduğuyula ilgilidir.⁶⁶ Mu‘tezile’den Kâzî Abdülcebbâr’ın (öl. 415/1025) ifade ettiği üzere şefaatin varlığı konusunda ümmet ittifak etmiştir. Ona göre bunu inkâr edenler büyük bir hataya düşmüşlerdir. Ancak; şefaatin kimler için vaki olacağı konusunda görüş ayrılığı bulunmaktadır.⁶⁷

Yukarıda da işaret edildiği üzere esasında ehl-i sünnet ile Mu‘tezile arasındaki ihtilaf, büyük günah işleyen kimseler için şefaatin vâkî olup olmayacağı hakkındadır. Çünkü müminlerin mükâfatının arttırılması için onlara şefaatin vâkî olacağı ve kâfirler için de şefaatin söz konusu olmadığı konusunda görüş birliği vardır.⁶⁸ Dolayısıyla burada, âlimlerin ittifakıyla kabul edilen şefaatin varlığı üzerinde değil, daha çok mezhepler arasında büyük günah işleyen kimseler için şefaatin söz konusu olup olmayacağı üzerinde durulması icap eder.

Şefaât meselesi Ehl-i Sünnet, Mu‘tezile ve Şî‘â mezhep mensupları tarafından genellikle şu ayetler etrafında ele alınmıştır:

1. “وَاتَّقُوا يَوْمًا لَا تَجْزِي نَفْسٌ عَنْ نَفْسٍ شَيْئًا وَلَا يُقْبَلُ مِنْهَا شَفَاعَةٌ وَلَا يُؤْخَذُ مِنْهَا عَدْلٌ وَلَا هُمْ يُنصَرُونَ.” “Öyle bir günden sakının ki o gün hiç kimse bir başkası adına bir şey ödeyemez. Hiçbir kimseden herhangi bir şefaât kabul olunmaz, fidye alınmaz ve onlara yardım edilmez.” (el-Bakara 2/48)

Zemaḥşerî’ye göre ayetin sebab-i nüzûlüyle ilgili haberlerde her ne kadar İsrailoğullarına yönelik indiği söylenmişse de bu ayetin hükmü geneldir. Dolayısıyla ayette dini bir emir ve yasağı ihlal eden nefsin başka bir nefis tarafından desteklenmesinin veya bu nefse şefaât edilmesinin yasaklandığı ifade edilmektedir. Ona göre bu ayet, büyük günah işleyenlere yönelik şefaatin kabul edilmeyeceğine dair delildir.⁶⁹ Ayrıca o, Haşviyye ve Cebriye’nin büyük günahlar konusunda kendilerini Hz. Peygamberin şefaatiyle kandırdıklarını ifade etmiştir.⁷⁰

⁶⁴ Beyzâvî, *Envâru’l-Tenzîl*, 1/78; Muhammed b. Mukrîm b. Manzûr el-İfrîkî el-Mısırî, “شَفَعٌ”, *Lisânu’l-‘Arab* (Beyrût: Dâru Sâdir, 1993), 8/183.

⁶⁵ İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, 8/183-184; Râğıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî Ğarîbi’l-Kur‘ân*, thk. Şafvân ‘Adnân Dâvudî (Beyrut: Dâru’l-Kalem, 1991), 457; Muhammed b. ‘Abdirrazzâk el-Hüseynî Zebîdî, *Tâcu’l-‘Arûs*, (B.y.: Dâru’l-Hidâye, ts.), 21/282.

⁶⁶ Bk. Ṭabersî, *Mecme‘u’l-Beyân*, 1/140; Süleyman Narol, “Fahredden Razi ve Kâdî Abdülcebbâr’ın Şefaât Konusundaki Ayetlere Yaklaşımı ve Değerlendirilmesi”, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fak. Dergisi*, 26 (2015), 130.

⁶⁷ Ebu’l-Hasen ‘Abdülcebbâr b. Aḥmed b. ‘Abdülcebbâr b. Aḥmed b. el-Ḥalîl b. ‘Abdillâh el-Hemedânî, *Fazlu’l-İ’tizâl ve Ṭabakātu’l-Mu‘tezile*, nşr. Fuâd Seyyid (Tûnus: Dâru’l-Kütübi’t-Tûnusiyye, 1974), 207. Konuyla ilgili ayetlerin tefsiri için bk. Muhammed Yılmaz, “Hicri İlk Üç Asırda ‘Şefaât’ İle İlgili Ayetlerin Tefsiri”, *Marîfe* 14/1 (Bahar 2014), 114 vd.

⁶⁸ Bk. Râzî, *Mefâtiḥu’l-Ğayb*, 3/495, 498.

⁶⁹ Zemaḥşerî, *el-Keşşâf*, 1/36-137.

⁷⁰ Zemaḥşerî, *el-Keşşâf*, 1/349.

Ayetin siyâk ve sibâkına baktığımızda ise önceki ayette (el-Bakara 2/47) İsrailoğullarına verilen nimetlerden bahsedilmiştir. Sonraki ayette (el-Bakara 2/49) ise yine, İsrailoğullarının Firavun'un zulmünden kurtarılmaları hadisesi anlatılmıştır. Dolayısıyla İsrailoğullarından bahseden iki ayetin ortasındaki söz konusu ayette de muhataplar, müfessir Beydâvî'nin de işaret ettiği gibi küfür üzerinde bulunan Yahudilerdir.⁷¹

Ṭabersî ise ayette geçen “nefis” (نفس) kelimesinin nekre olduğunu, dolayısıyla her nefsi kapsadığını söylemiştir. Onun naklettiğine göre müfessirler, bu ayetin hükmünün Yahudilere has olduğunu söylemişlerdir. Çünkü Yahudiler, “Biz peygamberlerin çocuklarıyız ve babalarımız bize şefaât edecektir.” diyorlardı. Allah (c.c) da ayette ifade edildiği üzere onların bu kuruntularını bertaraf etmiştir. Dolayısıyla ayet, umum (genellik) siğâsında gelse bile husûs (Yahudilere has) hüküm ifade etmektedir.⁷²

Ṭabersî, bu meselede “bize göre...” diyerek kendi mezhebi Şî‘â'nın görüşünü nakletmiştir. Onlara göre şefaât, kendilerinden azabın düşürülmesi veya kaldırılması için günahkâr müminlere has bir durumdur. Hz. Peygamberin, onun seçkin ashâbının, ehl-i beyt imamları ve bazı salih müminlerin şefaât edeceğini ve Allah'ın da (c.c) bunların şefaatiyle birçok günahkâr mümini azaptan kurtaracağını ifade eden Ṭabersî⁷³, görüşünü ispatlamak maksadıyla şu iki rivayeti delil getirmiştir:

1. Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: “Ben şefaâtimi ümmetimden büyük günah işleyen kimseler için sakladım.”⁷⁴

2. Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: “Kıyamet günü bana şefaât yetkisi verilir ben de şefaât ederim, Ali'ye de verilir o da şefaât eder ve ehl-i beytime şefaât yetkisi verilir onlar da şefaât ederler. Müminlerden şefaât yetkisi en az olan kişi ise kardeşlerinden cehennemi hakketmiş kırk kişiye şefaât edecektir.”⁷⁵ Ṭabersî bu haberin, ashabından nakledilen merfû bir haber olduğunu söylemiştir.⁷⁶

Râzî'nin *Mefâtîhu'l-Gayb*'da aktardığına göre ise Mu'tezile, bu ayete dayanarak büyük günah işleyenler için şefaatin vaki olmayacağını söylemiştir. Mu'tezile'ye göre büyük günah işleyenlere şefaât edileceğiyle ilgili gelen haberler, ahâd haberlerdir. Ahâd haberlerle elde edilen bilgi de zann ifade eder. Böylesine ilmî bir meselede zann ile hüküm vermek ise caiz değildir.⁷⁷ Mu'tezile'den Kâzî Abdulcabbâr'a göre de bu haberin sıhhati sabit değildir. Sahih olsa bile bu haber ahâd yolla aktarılmıştır. Haber-i vâhid de kesin bilgi ifade etmez. Dolayısıyla onunla ihticac etmek mümkün değildir.⁷⁸

⁷¹ Bk. Beyzâvî, *Envâru't-Tenzil*, 1/78-79.

⁷² Ṭabersî, *Mecme'u'l-Beyân*, 1/139-140.

⁷³ Ṭabersî, *Mecme'u'l-Beyân*, 1/140.

⁷⁴ Ebü Dâvûd Süleymân b. Dâvud b. el-Cârüd et-Tayâlisî el-Basî, *Müsned*, thk. Muhammed b. 'Abdilmuhsin (Mısır: Dâru'l-Hicr, 1999), 3/250; Aḥmed b. Ḥanbel, *Müsned*, thk. Şu'ayb el-Arnaût vd. (Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1999), 20/439; Ebü Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî, *Sünenü Ebî Dâvûd*, ('Amman: Beytu'l-Efkâri'd-Devliyye, 1999), Süne 23, (4/236); Muhammed b. 'İsâ Ebü 'İsâ es-Sülemî, *el-Câmiu's-Sahîh Sünenü't-Tirmizî*, thk. Aḥmed Muhammed Şâkir vd. (Beyrût: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabiyy, 1975), Kıyame 11, (4/203); Ṭabersî, *Mecme'u'l-Beyân*, 1/140.

⁷⁵ Benzer ifadeler içeren rivayetler için bk. Aḥmed b. Ḥanbel, *Müsned*, 25/188, 38/192; Tayâlisî, *Müsned*, 2/612; Tirmizî, *Sünen*, “Sıfetu'l-Kiyame”, 12 (2438).

⁷⁶ Ṭabersî, *Mecme'u'l-Beyân*, 1/140.

⁷⁷ Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, 3/497-498.

⁷⁸ Ebu'l-Ḥasen 'Abdülcebbar b. Aḥmed b. 'Abdülcebbar b. Aḥmed b. el-Ḥalîl b. 'Abdillâh el-Hemedânî, *Şerhu'l-Uşûli'l-Ḥamse*, Ta'lik: Aḥmed b. el-Ḥüseyn b. Ebî Hâşim, tsh. Semîr Muştafâ Rabâb (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabiyye, 2012), 464. Kâzî Abdulcabbâr'a göre ahâd haberin bilgi değeri konusunda ayrıntılı bilgi için bk. Eraslan, Abdulvasıf, *Mu'tezile'de Haber Teorisi (Kâdi Abdülcebbar*

Mu‘tezile mezhebi bu görüşüne delil olarak, Hz. Peygamber’in kevser havuzu başında vb. durumlarda günâhkar kimselere şefaata etmeyeceğini bildiren bazı rivayetler ileri sürüp bu rivayetleri de kendi görüşü doğrultusunda tevil etmiştir.⁷⁹

Râzî, Mu‘tezile’nin bu iddiasına cevaben; kıyametin bazı zaman ve mekanlarında Hz. Peygamber’in şefaata etmeyeceğini bildiren hadislerin mutlak anlamda olmadığını ve birçok ayette Allah’ın (c.c) izin verdiği kimselerin şefaata edeceğinin bildirildiğini söylemiştir. Dolayısıyla ona göre Hz. Peygamber’in kıyametin belli mekân veya zamanlarında günâhkar kimselere şefaata etmesi mümkündür.⁸⁰

Râzî, söz konusu ayetin tefsirinde Mu‘tezile’nin “şefaata, sadece mükafatı hak kazanmış müminler için geçerlidir; büyük günah işleyenler için söz konusu değildir” şeklindeki görüşünü naklettikten sonra “Arkadaşlarımız/mezhebimiz şöyle dedi:” (قَالَ أَصْحَابُنَا:) diyerek konu hakkında kendisinin de içinde bulunduğu ehl-i sünnet’in görüşünü aktarmıştır. Bu görüşe göre azabı hakketmiş birisinin ya cehenneme girmemesi ya da girmişse de cehennemden çıkarılıp cennete girdirilmesi suretiyle azabının düşmesinde şefaatin etkisi vardır.⁸¹ Râzî, büyük günah işleyen müslümanlar için şefaatin mümkün olduğunu şu şekilde delillendirmektedir: Kur’ân’da Hz. İsa’nın “Eğer onlara azap edersen, şüphe yok ki onlar senin kullarıdır. Eğer onları bağışlarsan, yine şüphe yok ki sen mutlak güç sahibisin, hüküm ve hikmet sahibisin.” (el-Mâide 5/118) şeklindeki hitabında, Hz. İsa şefaataçı konumundadır. Râzî’ye göre kendilerine şefaata edilenler ise şunlar olabilir:

1. Kâfirler
2. İtaatkâr müslümanlar
3. Küçük günah işleyen müslümanlar
4. Büyük günah işleyip tevbe eden müslümanlar
5. Büyük günah işleyip tevbe etmemiş müslümanlar.

Bunların (kendilerine şefaata edilenler) birinci grup (kafirler) olması uygun değildir. Çünkü ayetin ikinci kısmında “Eğer onları bağışlarsan, şüphe yok ki sen mutlak güç sahibisin, hüküm ve hikmet sahibisin.” denilmektedir. İki, üç ve dördüncü grup olması da uygun değildir. Çünkü bu kimselerin azaplandırılması muhaliflere (Mu‘tezile vb.) göre de caiz değildir. Bu durumda geriye sadece büyük günah işleyip tevbe etmemiş olanlar kalmaktadır. Hz. İsa’nın risaletine göre bu gibi kimselere şefaata edilecekse, Hz. Muhammed’in risaletine göre de şefaata edilir. Aynı şekilde Hz. İbrahim’in Allah’a hitabını ihtiva eden şu ayet de bu minvalde değerlendirilebilir. “Artık kim bana uyarırsa, o bendendir. Kim de bana karşı gelirse, şüphesiz sen çok bağışlayan, çok merhamet edensin.” (el-İbrahim 14/36).⁸²

Örneği) (Ankara: İlâhiyât Yayınları, 2020), 167. Kâzî Abdülcabbâr’ın şefaata konusundaki rivayetlerin Kur’ân ve akla aykırılığı yönündeki yaklaşımı için ayrıca bk. Eraslan, Abdulvasıf, “Mu‘tezile’ye Göre Hadis Tenkid Kriterleri: Kâdî Abdülcebâr Örneği”, *Hadis Tetkikleri Dergisi* 17/2 (Aralık 2019), 129, 132.

⁷⁹ Râzî, *Mefâtihu’l-Ğayb*, 3/497-498.

⁸⁰ Râzî, *Mefâtihu’l-Ğayb*, 3/504.

⁸¹ Râzî, *Mefâtihu’l-Ğayb*, 3/495-496.

⁸² Râzî, *Mefâtihu’l-Ğayb*, 3/498.

2. “الَّذِينَ يَحْمِلُونَ الْعَرْشَ وَمَنْ حَوْلَهُ يُسَبِّحُونَ بِحَمْدِ رَبِّهِمْ وَيُؤْمِنُونَ بِهِ وَيَسْتَغْفِرُونَ لِلَّذِينَ آمَنُوا” “Arşı yüklenen melekler ile onun çevresindekiler Rablerini hamd ile tesbih ederler, O’na iman ederler ve müminlerin bağışlanmasını dilerler.” (el-Mü’min 40/7)

Bu ayette meleklerin önce Allah’ı tesbih ettikleri daha sonra Allah’a iman ettikleri zikredilmiştir. Halbuki Allah’ı tesbih etmek imanın kapsamı içerisinde. Zemaşşerî’ye göre bunun sebebi, imanın şerefının ve faziletinin ortaya çıkması ve insanların ona rağbet etmesinin sağlanması içindir. Amelin imandan bir cüz olduğunu iddia eden Zemaşşerî, aynı gayeye matuf olarak imandan sonra salih amellerin zikredildiğini beyan etmiştir.⁸³ Netice itibariyle ameli, imanın kapsamı içerisinde değerlendiren Zemaşşerî’ye göre büyük günah işlemek suretiyle (salih) amel maddesini ihlal eden kimseler, ayette ifade edilen meleklerin mağfiretine erişemeyeceklerdir.

Tabersî ise ayetin ilk kısmındaki “الَّذِينَ آمَنُوا” (iman edenler) ibaresini, Allah’ın birliğini tasdik edip ulûhiyetini itiraf eden kimseler olarak tarif etmiştir.⁸⁴ Tabersî’nin bu tarifine göre amel, imandan sayılmamaktadır. Dolayısıyla büyük günah işlemiş olsa da iman etmiş herkes ayette ifade edilen meleklerin istiğfarına mazhar olur.

Râzî’ye göre ise yukarıdaki ayet şefaatin bütün müminler için vaki olacağına delalet etmektedir. Ayette yüce Allah, meleklerin müminler için istiğfarda bulunacaklarını haber vermektedir. Büyük günah işleyen de sonuç itibariyle mümin olduğundan, bu istiğfar onun için de geçerli olmaktadır. Müfessire göre ayetin devamında “فَاغْفِرْ لِلَّذِينَ تَابُوا” “Ey Rabbimiz! Tövbe eden ve senin yoluna uyanları bağışla.” gelmişse de bu kısım, ayetin öncesindeki âmm⁸⁵ hükmün tahsis edilmesini gerektirmez. Çünkü fıkıh usulünde âmm lafızdan sonra onun bazı kısımları zikredilirse -ki bu kısımlar hâss⁸⁶ olur- bu durumda âmm hükmün tahsis edilmesi gerekmez.⁸⁷

Yukarıdaki ayetin ilk kısmında meleklerin iman edenler için bağışlanma dileyeceği belirtilmektedir. Bu kısımda “الَّذِينَ آمَنُوا” (iman edenler) lafzı, *âmm* olarak (geneli kapsayacak şekilde) gelmiştir. Ayetin devamında bu iman edenler içerisinde “الَّذِينَ تَابُوا” (tövbe edip senin yoluna uyanlar” kısmı *hâss*’tir. Râzî’ye göre ayetin ikinci kısmında her ne kadar tövbe edip Allah yoluna uyan müminler hâss olarak zikredilmişse de fıkıh usulünde işaret edildiği⁸⁸ gibi ayetin ilk kısmında gelen âmm hüküm devam eder. Bu hükme göre melekler Allah (c.c) katında, bütün müminler için istiğfarda bulunacaklardır.

Râzî’nin bu meselede ileri sürdüğü delillerden birisi de konu hakkında var olan şu rivayetlerdir:

⁸³ Zemaşşerî, *el-Keşşâf*, 4/152.

⁸⁴ Tabersî, *Mecme’u’l-Beyân*, 8/324.

⁸⁵ Konuluşu itibariyle delâlet ettiği bütün fertleri sınırsız olarak aynı anda kapsayan lafza âmm denir. Bk. ‘Abdulvehhâb Hâllâf, *İlmu Usûli’l-Fıkh* (B.y.: Mektebetü’l-Da‘vâ, ts.), 177-178.

⁸⁶ Hâss: Tek bir manayı (bu mananın kendisinde gerçekleştiği fertleri) teker teker göstermek üzere konulmuş lafızdır. Muhtevasında çokluk manası bulunmakla birlikte çokluğun sınırlı olduğu lafızlar da hâss’dir. Bk. Zekiyüddin Şāban, *İslām Hukuk İlminin Esasları*, çev. İbrahim Kāfi Dönmez (Ankara: TDV Yay., 2018), 311; Mehmet Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2016), 183.

⁸⁷ Râzî, *Mefâtihu’l-Ġayb*, 3/501.

⁸⁸ Şāban, *İslām Hukuk İlminin Esasları*, 353.

Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: “لَأَهْلَ الْكِبَائِرِ مِنْ أُمَّتِي شَفَاعَتِي Şefaati, ümmetimden büyük günah işleyenler içindir.”⁸⁹

Ebû Hüreyre'den nakledilen bir hadiste de Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: “Her peygamberin makbul bir duası vardır. Onlar da bu dualarını dünyada kullanmışlardır. Ben ise bu duamı kıyamet gününde ümmetime şefaati etmek için sakladım. İnşallah bu duam ümmetimden Allah'a şirk koşmadan ölmüş herkese ulaşacaktır.”⁹⁰

Diğer bir hadis de özetle şöyledir: “Kıyamet gününde insanların çok büyük sıkıntıya düştüğü ve bütün peygamberlerin şefaati etmekten çekindiği bir anda Hz. Peygamber'in büyük günah işleyenler dahil bütün müminlere şefaati edeceği bildirilmektedir.”⁹¹

Mu'tezile'ye göre bu gibi rivayetler haber-i vâhid şeklinde nakledilmişlerdir. Halbuki böylesine önemli bir meselede bunların tevatür derecesine ulaşması gerekmektedir. Dolayısıyla zann ifade ettikleri için delil olarak kabul edilmezler.⁹²

Râzî, burada Mu'tezile'ye şöyle cevap verildiğini söylemektedir: Bu gibi haberler senet itibariyle haber-i vâhid olsalar da sayı itibariyle çok fazla olup, mana olarak da birbirini desteklemektedirler. Bütün bu rivayetlerdeki ortak nokta ise büyük günah işleyenlerin şefaati sebebiyle affedilmesi hususudur. Dolayısıyla bu konudaki rivayetlerin çokluğu tevatür hükmünde değerlendirilebilir.⁹³ Nitekim ehl-i sünnet âlimlerinin geneli bu konudaki rivayetleri manen mütevâtir seviyesinde görmektedir.⁹⁴

Râzî'nin aktardığına göre filozoflar şefaati şu şekilde tevil etmiştir: Vâcibü'l-vücûd (Mevcudiyeti zorunlu varlık/Allah), bir lütfü/nimeti herhangi bir varlığa aktarmak istediğinde o varlık, söz konusu lütfü/nimeti almaya müsait olmayabilir. Dolayısıyla kendisine iletecek başka bir varlığa ihtiyaç duyar. Örneğin güneş ışığı evin tavanına direk temas etmez. Ancak evin zemininde su dolu bir kap olursa, o suya temas eden ışık suyun aksettirmesi ile tavana yansır. İşte o su, güneş ışığı ile tavan arasında bir aracı olur. Neticede peygamberlerin ruhları da Vâcibü'l-vücûd ile sıradan insanların ruhları arasında bir aracıdır.⁹⁵

3. يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا مِمَّا رَزَقْنَاكُمْ مِنْ قَبْلِ أَنْ يَأْتِيَ يَوْمٌ لَا بَيْعَ فِيهِ وَلَا خُلَّةٌ وَلَا شَفَاعَةٌ وَالْكَافِرُونَ هُمْ “Ey iman edenler! Hiçbir alışverişin, hiçbir dostluğun ve hiçbir şefaatin olmadığı kıyamet günü gelmeden önce, size rızık olarak verdiklerimizden Allah yolunda harcayın. Kâfirler ise zalimlerin ta kendileridir” (el-Bakara 2/254).

Zemaşşerî'ye göre yukarıdaki ayet kıyamet gününde cezaların düşürülmesi konusunda şefaatin bulunmadığını vurgulamaktadır. Ona göre şefaati, ancak müminlerin derecelerinin yükseltilmesi için yapılabilir. Zemaşşerî “Kafirler, zalimlerin ta kendileridir.” ifadesindeki “kafirler” kelimesini, “zekâtı vermeyenler” olarak tevil etmiştir. Ona göre Allah Teâlâ, zekâtı vermemenin büyük bir günah olduğunu ifade etmek için zekâtan kaçınanları küfürle tavsif etmiştir.⁹⁶

⁸⁹ Tayâlisî, *Müsned*, 3/250; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 20/439; Ebû Dâvûd, *Sünen*, Sünne 23, (4/236); Tirmizî, *Sünen*, Kıyâme 11, (4/203).

⁹⁰ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 3/502.

⁹¹ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 3/502-503.

⁹² Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 3/503.

⁹³ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 3/503.

⁹⁴ Ayrıntılı bilgi için bk. Akif Akay, *İslam İnancında Şefaati*, (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012), 77.

⁹⁵ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 3/504.

⁹⁶ Zemaşşerî, *Keşşâf*, 1/299.

Ṭabersî'ye göre ise ayette asıl vurgulanmak istenen durum, kıyamet gününün çok dehşetli bir gün olduğu ve o günün zorluklarıdır. Müminlerin ve onların peygamberlerinin kıyamet gününde şefaât edeceklerini ifade eden Ṭabersî, buna delil olarak şu ayetleri ileri sürmüştür: “Onlar Allah’ın hoşnut olduğu kimseden başkasına şefaât edemezler.” (وَلَا يَشْفَعُونَ إِلَّا لِمَنِ ارْتَضَى) (el-Enbiyâ 21/28), “O’nun izni olmadan katında şefaât edecek kimdir?” (مَنْ ذَا الَّذِي يَشْفَعُ عِنْدَهُ إِلَّا بِإِذْنِهِ) (el-Bakara 2/255).⁹⁷

Râzî'nin *Mefâtihü'l-Ğayb*'ında Atâ b. Yesâr'ın şöyle dediği nakledilmiştir: “Kâfirler zalimlerin ta kendileridir.” deyip, ‘Zalimler kafirlerin ta kendileridir.’ demeyen Allah’ıma şükürler olsun.”⁹⁸ Buradan hareketle Râzî, özetle ayetin şu şekilde tevîl edildiğini nakletmiştir: Ayette; alışveriş, şefaât ve dostluk gibi vesilelerin kıyamet gününde kafirler için söz konusu olmayacağı ve müminlerin de onlara benzememeleri gerektiği anlatılmaktadır. Bunun yanı sıra ayetin başında “Hiçbir dostluğun ve hiçbir şefaâtin olmadığı...” ifadesiyle hükmün mutlak olduğu vehmettirilmek istenmişse de devamında “Kâfirler, zalimlerin ta kendileridir.” buyrulmak suretiyle kıyamet gününde alışveriş, dostluk ve şefaâtin olmaması durumunun kafirlere has bir durum olduğu vurgulanmıştır. Dolayısıyla Râzî'ye göre ayet, fâsıklar (kafir olmayan zalimler) için şefaâtin sabit olduğuna delalet eder. Râzî, “Kâfirler, zalimlerin ta kendileridir.” cümlesinin ibtidaiye (yeni) bir cümle olup öncesiyle alakasının olmadığı, şeklindeki bir itirazı reddetmektedir. Böyle olması durumunda (hâşâ) Allah’ın kelimasında bir mantıksızlık olur. Çünkü kafir olmayıp zalim olan insanlar da vardır. Dolayısıyla ona göre ayetin başı ve sonuyla birlikte bütün halinde anlamlandırılması daha isabetlidir.⁹⁹

4. “ مَا لِلظَّالِمِينَ مِنْ حَمِيمٍ وَلَا شَفِيعٍ يُطَاعُ ” Zalimlerin ne bir dostu, ne de sözü dinlenir bir şefaâtçisi olacaktır” (el-Mü'min 40/18)

Zemaşşerî, bu ayetin tefsirinde şefaâtin, sadece müminlerin derecelerinin yükseltilmesi şeklinde olacağını ve müminlerin dışındaki gruplar için söz konusu olmadığını söylemiştir. Müfessir, bu görüşünü şöyle temellendirmektedir: Şefaât yetkisi ancak Allah’ın veli kullarına verilir. Allah’ın veli kulları da O’nun sevmediği ve razı olmadığı birini sevmez ve razı olmazlar. Dolayısıyla ona şefaât etmezler. Şefaâtin sadece sevap ehli müminler için vâkî olacağına şu ayet de delalet etmektedir: “Allah, onları işlediklerinin en güzeliyle mükafatlandırır ve lütfundan onlara fazlasıyla verir.” (لِيَجْزِيََهُمُ اللَّهُ أَحْسَنَ مَا عَمِلُوا وَيَزِيدَهُمْ مِنْ فَضْلِهِ) (Nür 24/38).¹⁰⁰ Zemaşşerî'ye göre zalimler için şefaâtin olmayacağı, “ وَمَا لِلظَّالِمِينَ مِنْ أَنْصَارٍ ” Zalimlerin hiç yardımcıları yoktur.” (Âl-i İmrân 3/192) ayetiyle sabittir. Zemaşşerî, görüşünü desteklemek maksadıyla tabî'nden Hasan-ı Basrî'nin şu sözünü de zikretmiştir: “Allah’a yemin olsun ki kesinlikle onların şefaâtçileri olmayacaktır.” (والله ما يكون لهم شفيع البتة)¹⁰¹

Ṭabersî ise ayette geçen zalimler kelimesi ile müşrik ve münafıkların kastedildiğini ve dolayısıyla onlar için şefaâtin söz konusu olmadığını ifade etmiştir.¹⁰²

Râzî de bu ayetin tefsirinde “Zalimlerin itaat edilecek bir şefaâtçileri yoktur.” cümlesinin, “Hiçbir şefaâtçileri yoktur” şeklinde anlaşılamayacağını söylemektedir. Örneğin birine, “Satılık kitabım yoktur.” denildiğinde “Hiçbir kitabım yoktur.” şeklinde bir mana anlaşılmaz. Dolayısıyla ayetin manası “Bu kimselerin Allah (c.c) tarafından

⁹⁷ Ṭabersî, *Mecme'u'l-Beyân*, 2/128.

⁹⁸ Râzî, *Mefâtihü'l-Ğayb*, 6/531-532.

⁹⁹ Râzî, *Mefâtihü'l-Ğayb*, 6/532.

¹⁰⁰ Zemaşşerî, *el-Keşşâf*, 4/158.

¹⁰¹ Zemaşşerî, *el-Keşşâf*, 4/158.

¹⁰² Ṭabersî, *Mecme'u'l-Beyân*, 8/328.

kendisine itaat edilecek şefaatchileri yoktur.” şeklindedir. Nitekim hakikatte mertebe olarak kendisine itaat edilecek Allah’tan daha yüce bir varlık yoktur.¹⁰³

Râzî burada bir nevi Allah’ın kudretine vurgu yapıldığını ifade etmiş olmaktadır. Râzî’ye göre de bu ayet kafirlere hastır. Çünkü onlar, putlarının Allah (c.c) katında ve O’nun iznine ihtiyaç olmaksızın kendilerine şefaatchi olacaklarını iddia ediyor ve putların şefaatinin herhalukarda kabul edileceğine inanıyorlardı. Bu da Allah’ın, onların putlarına itaat etmesi anlamına gelir. Bu sebeble Allah (c.c) onların bu yanlış itikatlarını reddetmiş ve “Zalimlerin itaat edilecek bir şefaatchileri yoktur.” buyurmuştur.¹⁰⁴

Lügavî açıdan bakıldığında ise (الظَّالِمِينَ) kelimesi cemî (çoğul) sigasında olup başına harf-i târif (ل) geldiği için önceki bir ma’hūd’a (cümlede zikri geçen bir nesneye) döner. O da ayetin öncesinde, Allah’ın ayetleriyle mücadele ettiklerinden bahsedilen kafirlerdir.¹⁰⁵ Neticede Râzî, lügavi olarak da ayette muhatap kimselerin kafirler olduğunu ortaya koymuş olmaktadır.

Devamında o, ayeti mantık ilmi çerçevesinde tefsir ederek zalimlerden bir kısmını teşkil eden kafirlerin kıyamet gününde şefaatchileri ve dostları olmayacağını, ancak kafirlerin dışındaki diğer zalimler için şefaatin mümkün olduğunu ifade etmiştir. Buna göre Râzî, “Zalimlerin hiçbir dostu ve sözü dinlenir şefaatchileri yoktur.” şeklindeki ayeti, cüz’i olumsuz bir önerme olarak kabul etmektedir. Olumsuz önermenin doğru kabul edilmesi için de olumsuzluğun bazı kısımlarda/fertlerde geçerli olması yeterlidir. Yani olumsuzluğun bütün kısımları/fertleri kapsamasına gerek yoktur. Netice itibariyle Râzî’ye göre ayetin manası şöyledir: Bazı zalimlerin hiçbir dostu ve sözü dinlenir bir şefaatchisi yoktur.” Bu durumda şefaatchileri olmayanlar kafirlerdir. Ancak bazılarının da şefaatchileri vardır. Onlar da günâhkar müminlerdir.¹⁰⁶

5. وَسُوقُ الْمُجْرِمِينَ إِلَىٰ جَهَنَّمَ وَرِدًا . لَا يَمْلِكُونَ الشَّفَاعَةَ إِلَّا مَنِ اتَّخَذَ عِنْدَ الرَّحْمَنِ عَهْدًا.” Günahkârları susuz olarak cehenneme sürdüğümüz gün, Rahmân’ın katında ahit alandan başkalarının şefaata güçleri yetmeyecektir.” (Meryem 19/86-87)

Zemaşşerî’ye göre Meryem Suresi 87. ayette geçen “şefaate malik olamayan kimseler” şefaatchiler değil, kendilerine şefaate edilecek olanlardır. Müfessir, devamında gelen “Rahmân’ın katından ahit alınması” meselesini de Mu’tezile mezhebinin düşüncesine uygun olarak, imanla birlikte amel etmek manasında yorumlamıştır.¹⁰⁷ Netice itibariyle Zemaşşerî, günahkarlar için şefaatin mümkün olmadığını iddia etmektedir.

Tabersî ise ayette geçen “mücrim” kimselerin aslında kafirler olduğunu, dolayısıyla hem kendilerinin şefaatchi olamayacaklarını hem de başkalarının onlara şefaate edemeyeceğini söylemiştir. Ayette geçen “ahd” kelimesini ise iman, ikrâr ve peygamberleri tasdik etmek şeklinde açıklamıştır. Ona göre Rahman’ın katından ahd/ahit alanlar, öncekilerden (kafirlerden) istisna edilmişlerdir.¹⁰⁸ Dolayısıyla bu kimselere şefaate edilecektir.

Râzî’ye göre ise yukarıdaki ayetlerde büyük günah işleyen kimseler için şefaatin vaki olabileceğine delalet vardır. Râzî, Meryem/87. ayette “Rahmân’ın katından ahit alanlar” ifadesinde geçen ahidin, tevhit ve nübüvvetle alakalı olup, ahdi alan kimselerin de şefaate

¹⁰³ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 27/504.

¹⁰⁴ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 27/504.

¹⁰⁵ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 27/504.

¹⁰⁶ Bk. Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 3/503.

¹⁰⁷ Zemaşşerî, *el-Keşşâf*, 3/43.

¹⁰⁸ Tabersî, *Mecme'u'l-Beyân*, 6/345-346.

edilmeyi hak eden müminler olduğunu ifade etmiştir. Râzî, görüşünü şu hadisle desteklemiştir: “Abdullâh b. Mes’ûd’tan gelen bir rivayette Hz. Peygamber: ‘Sabah akşam Rabbinizin katından ahit almanız size zor gelir mi?’ diye sormuş. Ashâb: ‘Bu nasıl olur Yâ Rasulallâh?’ dediler. Hz. Peygamber: ‘Sizden birisi her sabah ve akşam şöyle demelidir: ‘Gökleri ve yeri yaratan, görülen ve görülmeyen her şeyi bilen Allahım! Senden başka ilah olmadığına, hiçbir ortağının bulunmadığına ve Hz. Muhammed’in senin kulun ve elçin olduğuna şehadet ettiğime dair ahdediyorum. Beni nefsimle başbaşa bırakırsan, nefsim beni şerre yaklaştırır, hayırdan uzaklaştırır. Sadece senin rahmetine güveniyorum. Kıyamet günü bana lütufta bulunacağına dair ahit ver. Çünkü sen va’dinden (sözünden) dönmezsin. Kişi böyle derse Allah (c.c) ona bir mühür vurur ve o, arşın altına götürülür. Kıyamet gününde bir münâdî (seslenen), ‘Rahman’ın katında ahitleri bulunanlar nerededir? Onlar cennete gireceklerdir.’ diye seslenir.”¹⁰⁹ Râzî’ye göre hadiste geçen ahit, şehâdet kelimesidir. Dolayısıyla büyük günah işlemiş olsalar da müminler, şehadet kelimesini getirmekle Rablerinden ahit almış olmaktadır.¹¹⁰

Görüldüğü üzere burada da Zemaşşerî “ahd” kelimesini imanla birlikte amel, Tabersî ve Râzî ise sadece tasdik olarak mezheplerinin görüşleri doğrultusunda tefsir etmişlerdir.

SONUÇ

Sahabeden sonraki dönemlerde İslam devletinin sınırlarının genişlemesiyle birlikte Müslümanlarla gayri islâmî unsurlar, hayatın birçok alanında etkileşim içerisinde olmuştur. Bunun yanı sıra felsefe, mantık ve kelâm gibi ilimlerin de etkisiyle islâmî düşüncede meydana gelen değişme ve ilerlemeler doğal olarak Kur’ân yorumuna da etki etmiştir. Bunun neticesinde Kur’ân’ı, itikâdî bir mezhebin ilkeleri çerçevesinde yorumlamaya çalışan mezhebî tefsirler veya fırka tefsirleri diye nitelendirilebilecek tefsir çeşitleri ortaya çıkmıştır.

Mezhebî tefsirlerden sayılan Zemaşşerî’nin *el-Keşşâf*, Tabersî’nin *Mecme’u’l-Beyân* ve Râzî’nin *Mefâtihu’l-Ğayb* isimli eserlerinde Kur’ân ayetleri, genellikle mezhebin temel ilkeleri çerçevesinde tefsir edilmiştir. İman-amel ilişkisi bağlamında büyük günah işleyen kimsenin dünya ve ahiretteki durumu ile şefaât meselesinin ele alındığı bu çalışma kapsamında Zemaşşerî, Mu‘tezile düşüncesine uygun olarak amelin imandan bir cüz olduğunu ve dolayısıyla büyük günah işleyerek (salih) ameli ihlal eden kimsenin mümin ve kâfir sayılmayıp, fâsık olarak nitelendirileceğini ifade etmiştir. Ayrıca o, fasık kimsenin ahirette şefaatten mahrum kalıp, iki menzile arasında bir menzilede olacağını bildirmiştir. Zemaşşerî’ye göre bazı ayetler, taatlerin/amellerin imandan sayılıp onu arttırdığını beyan etmektedir (Âli İmrân 3/173). Aynı şekilde bazı ayetlerde de fasıklık, imanın kapsamı içerisinde sayılmamakta (el-Hucurât 49/11, Tevbe 9/67, el-Bakara 2/99) ve fasık kişi için şefaât söz konusu edilmemektedir (el-Bakara 2/254, el-Mü’min 40/18, el-Meryem 19/86-87). Zemaşşerî, düşüncesini ispat etme cihetinde ayetlerden, hadislerden ve yerine göre Arap dili verilerinden istifade etmiştir.

Tabersî ve Râzî ise imanın sadece kalp ile tasdik etmek olduğunu ve dolayısıyla büyük günah işleyen kimsenin hem mümin sayılacağını hem de kendisine şefaât edileceğini iddia etmişlerdir. Onlara göre bazı ayetler imanın dilde değil kalpte hasıl olduğuna ve mahallinin sadece kalp olduğuna açıkça işaret etmektedir (el-Hucurât 49/14, Nahl

¹⁰⁹ Zemaşşerî, *Keşşaf*, 3/44; Razi, *Mefâtihu’l-Ğayb*, 21/565-566.

¹¹⁰ Bk. Râzî, *Mefâtihu’l-Ğayb*, 21/565-566, 3/499.

16/106). Aynı şekilde iki müfessir, mutlak olarak müminlere şefaata edileceğini bildiren ayetlerin (el-Mü'min 40/7) yanı sıra büyük günah işleyenlere yönelik şefaatin var olduğunu ifade eden birçok hadis bulunduğunu aktarmışlardır. Hem Tabersî hem de Râzî görüşlerini ayetlerden, hadislerden ve lügavî yönden deliller getirmek suretiyle desteklemişlerdir. Buna ilave olarak Râzî, görüşlerini mantıkî ve felsefî tahlillerle birlikte, fıkıh usulünden de yararlanarak delillendirirken; Tabersî, Şi'â'nın imamet anlayışına bağlı olarak Hz. Ali ve ehl-i beyt imamlarının şefaata edeceğini bildiren bazı hadisler ileri sürmüştür.

Zemaşşerî'nin ele aldığı Âli İmrân 3/173. ayette her ne kadar düşmana karşı durmanın büyük bir taat olup imanı arttırdığı ifade edilmişse de bu taatin imandan bir parça olduğu zikredilmemektedir. Diğer yandan imanın sadece kalp ile tasdik olduğunu iddia eden Tabersî ve Râzî'nin delil olarak ileri sürdükleri ayetlerden el-Hucûrât 49/14. ayette bedevilere yönelik "Öyle ise iman ettik demeyin, ancak boyun eğdik deyin. Çünkü iman henüz kalplerinize girmedir." denilmekte; Nahl 16/106. ayette ise "kalbi imanla dolu olduğu halde baskı altında kalan kimsenin Allah'ın (c.c) gazabına uğramayacağı" belirtilmektedir. Görüldüğü üzere bu iki ayette imanın mahalli kalptir.

Fasıklığın bazı ayetlerde imanın kapsamı içerisinde değerlendirilmediği iddiası karşısında da Tabersî ve Râzî fasıklığın küfürden daha genel bir durum olduğunu ve o ayetlerde zikri geçen fasıkların küfür üzerinde olan fasıklar olduğunu iddia etmişlerdir. Zira onlara göre her kafir fasıktır, ancak her fasık kafir değildir. Bu durumda bazı fasıklar mümindir ve tabii olarak bunlara şefaata edilebilir.

Görüldüğü üzere hem büyük günah işlemek suretiyle (salih) amel ilkesini ihlal eden kişinin inanç bakımından nasıl konumlandırılacağı hem de bu kişiye şefaata edilip edilmeyeceği mevzusu, aslında mezheplerin "iman" için yaptıkları farklı tanımlamalarla alakalıdır.

Sonuç itibarıyla büyük günah işleyen kimsenin dünya ve ahiretteki durumu ile şefaatin kimler için vâkî olacağı problemlerinin cevabı, müfessirlerin bağlı olduğu itikâdî mezheplerin görüşleriyle orantılı bir şekilde tefsirlerine yansımıştır.

KAYNAKÇA

Akay, Akif. *İslam İnancında Şefaata*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012.

Arpa, Enver. *Zemaşşerî'nin Tefsirdeki Yeri*. Ankara: Fecr Yay., 2012.

Bağış, Mehmet. "Envâru't-Tenzil'de Kelâm Uygulamaları ve Farklı İtikâdî Görüşlerin Değerlendirilmesi". *Şırnak İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/3 (2017), 41-59.

Bayram, İbrahim. "Bazı İman Konuları Bağlamında İbnü'l-Müneyyir'in Zemaşşerî'ye Yönelik Eleştirileri". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/1, 221-255.

Bermekî, Ebû 'Abbâs Şemsudîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr el-İrbilî. *Vefâyātu'l-'Ayân ve Enbâu Ebnâi'z-Zemân*. thk. İhsân 'Abbas. Beyrut: Dâru Şâdir, 7. Basım, 1994.

Bezzâvî, Nâşiruddîn Ebû Sa'îd 'Abdullah b. Ömer. *Envâru't-Tenzil*. thk. Muhammed 'Abdurrahmân el-Mar'aşlî. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1997.

Buhârî, Ebu Abdillâh Muhammed b. İsmail. *Sahih-u Buhârî*. thk. Muhammed Züheyr b. Nâsır. Şerh. Mustafa Dîb el-Buğa. By.: Daru Tavki'n-Necât, 1422/2001.

Cerahoğlu, İsmail. *Tefsir Tarihi*. Ankara: Fecr Yay., 2014.

Ebû Dāvūd, Süleymān b. el-Eş'as es-Sicistānī. *Sünenü Ebî Dāvūd*. 'Amman: Beytu'l-Efkāri'd-Devliyye, 1999.

Ebû Hānīfe, Nu'mān b. Sābit el-Kūfī. *Fıkhü'l-Ekber*. thk. Muḥammed b. 'Abdirrahmān el-Ḥamīs. İmārāt el-'Arabiyye: Mektebetü'l-Furqān, 1999.

Ebu'l-İz, Muḥammed b. 'Alī b. Muḥammed el-Ḥanefī. *Şerḥü'l-'Aḳideti't-Taḥāviyye*. thk. Aḥmed Şākir. Suudi Arabistan: Vizāretü'ş-Şuūni'l-İslāmiyye, 1998.

el-Enşārī, 'Abdurrahmān b. Muḥammed b. 'Ubeydullāh Kemāluddīn el-Enbārī. *Nüzhetü'l-Elbā' fī Ṭabaḳāti'l-Üdebā*. thk. İbrāhīm es-Sāmerrāi. Ürdün: Mektebetü'l-Menār, 1985.

el-Māturīdī, Ebû Mansūr. *Kitabü't-Tevḥīd*. nşr. Bekir Topaloğlu, Muḥammed Aruci. Ankara: İsam Yay., 2005.

Eraslan, Abdulvasıf, *Mu'tezile'de Haber Teorisi (Kādî Abdülcebbâr Örneği)* Ankara: İlahiyât Yayınları, 2020.

Eraslan, Abdulvasıf, "Mu'tezile'ye Göre Hadis Tenkid Kriterleri: Kādî Abdülcebbâr Örneği", *Hadis Tetkikleri Dergisi* 17/2 (Aralık 2019), 119-138.

Erdoğan, Mehmet. *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2016.

Faḥruddīn er-Rāzī, Muḥammed b. Ömer b. el-Ḥüseyn b. 'Alī el-Ḳureşī et-Teymī. *Mefātīḥü'l-Ġayb/et-Tefsīru'l-Kebīr*. Beyrut: Dāru İhyāi't-Turāsi'l-'Arabiyye, 1999.

Fıḡlalı, Ethem Rūhi. *Gümüz İslam Mezhepleri*. İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı Yay., 2008.

Gölcük, Şerafettin-Toprak, Süleyman. *Kelam (Tarih-Ekoller-Problemler)*. Konya: Tekin Kitabevi, 2001.

Gözeler, Esra. "Zemaḥşerī Araştırmaları: Bir Literatür İncelemesi". *Kelam Araştırmaları Dergisi* 14/1 (2016), 84-101.

Ḥafācī, Şihābüddīn Aḥmed b. Muḥammed. *Hāşiyetü'ş-Şihāb ale Tefsīri'l-Beyzāvi'/İnāyetü'l-Ḳāzī ve Kifāyetü'r-Rāzī*. Beyrut: Dāru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997.

Ḥallāf, 'Abdulvehhāb. *İlmu Usūli'l-Fıkh*. B.y.: Mektebetü'd-Da'vā, 8. Basım, ts.

Harpütī, 'Abdullātif. *Tenkīḥü'l-Kelām fī 'Akāidi Ehl'i-İslām*. çev. İbrahim Özdemir, Fikret Karaman. Ankara: TDV Yay., 2000.

Hindī, Alī b. Ḥüsāmiddīn b. 'Abdilmelik b. Ḳāzīḥān el-Müttakḳī. *Kenzü'l-'Ummāl fī Süneni'l-Aḳvāl ve'l-Ef'āl*. thk. Bekrī Ḥayyānī, Şafvet Saḳā. Beyrūt: Muessesetü'r-Risāle, Beşinci Baskı, 1981.

İsfahānī, Rāḡīb. *el-Müfredāt fī Ġarībi'l-Kur'ān*. thk. Şafvān 'Adnān Dāvudī. Beyrut: Dāru'l-Ḳalem, 1991.

İbn Ebî Şeybe, 'Abdillāh b. Muḥammed b. İbrāhīm b. Osmān b. Ḥuvastī el-'Abes ī Ebû Bekir. *Kitābu'l-Muşannef fī'l-Ḥadīsi ve'l-Āşār*. thk. Kemāl Yūsuf el-Ḥūt. Riyād: Mektebetü'r-Rüşd, 1988.

İbn Ḥacer, Ebu'l-Faḫl Aḥmed b. 'Alī b. Muḥammed b. Aḥmed el-'Askelānī, *Lisānu'l-Mizān*. thk. Dāiretu'l-Mu'arrifi'n-Nizāmiyye Hindistan. Beyrut: Müessesetü'l-A'lemi, 1971.

- İbn H̄anbel, Aḥmed. *Müsned*. thk. Şu‘ayb el-Arneût vd. Beyrut: Müessesetu’r-Risâle, 1999.
- İbn H̄atîb, Ebu’l-‘Abbâs Aḥmed b. Ḥasan. *el-Vefayât*. thk. ‘Âdil Nuveyhid. Beyrût: Dâru’l-‘Āfâki’l-Cedîde, 1983.
- İbn Manzûr, Muḥammed b. Mukrîm el-İfrîkî el-Mısırî. “شفع”, *Lisânu’l-‘Arab*. Beyrût: Dâru Sâdir, 1993.
- İbn Şucâ’, Muḥammed b. ‘Abdilgânî b. Ebî Bekr. *İkmâlü’l-İkmâl*. thk. ‘Abdulḳayyum, Mekke: Câmia ‘tu Ümmü’l-Ḳurâ, 1989.
- Kaya, Mehmet. “Keşşâf Tefsiri Hakkında Yapılmış Akademik Araştırmalar: Bir Literatür İncelemesi”. *AUID* 6/10 (Haziran 2018), 365-414.
- Kâzî ‘Abdulcebbâr, Ebu’l-Ḥasen b. Aḥmed b. ‘Abdilcebbâr b. Aḥmed b. el-Ḥalîl b. ‘Abdillâh el-Hemedânî. *Fazlu’l-İ’tizâl ve Ṭabakātu’l-Mu‘tezile*. nşr. Fuâd Seyyid. Tûnus: Dâru’l-Kütübi’t-Tûnusiyye, 1974.
- Kâzî ‘Abdulcebbâr, Ebu’l-Ḥasen b. Aḥmed b. ‘Abdilcebbâr b. Aḥmed b. el-Ḥalîl b. ‘Abdillâh el-Hemedânî. *Şerhu’l-Uşûli’l-Ḥamse*. Ta’lik: Aḥmed b. el-Ḥüseyn b. Ebî Hâşim. tsh. Semîr Muştafâ Rabâb. Beyrut: Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-‘Arabiyye, 2012.
- Kıftî, Cemâlüddîn Ebu’l-Ḥasan ‘Alî b. Yûsuf. *Aḥbâru’l-‘Ulemâ bi Ahyâri’l-Hukemâ*. thk. İbrâhîm Şemsuddîn. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 2005.
- Kutluboğa, Ebu’l-Fidâ Zenûdudîn Ebu’l-‘Adl Ḳâsım. *Tâcu’t-Terâcim*. thk. Muḥammed Ḥayr Ramaẓan Yûsuf. Dimeşq: Dâru’l-Ḳalem, 1992.
- Narol, Süleyman. “Fahredden Razi ve Kâdî Abdulcebbâr’ın Şefaat Konusundaki Ayetlere Yaklaşımı ve Değerlendirilmesi”. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fak. Dergisi*, 26 (2015), 125-144.
- Öz, Mustafa. “Ṭabersî” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 39/324-325. İstanbul: TDV Yay., 2010.
- Öz, Mustafa. “Şerîf el-Murtazâ”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 38/586-588. İstanbul: TDV Yay., 2010.
- Öztürk, Mustafa- Metoğlu, Mehmet Suat. “Zemaḥşerî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 44/235-238. İstanbul: TDV Yay., 2013.
- Öztürk, Mustafa, “Tefsirde Farheddin er-Râzî”. *İslâm Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin er-Râzî*. ed. Ömer Türker- Osman Demir. 279-346. İstanbul: İSAM Yay. Birinci Basım: Aralık 2013.
- Saylan, Nesrişah, “Ṭabersî’nin Kırraatlerin Hüccetinde Kullandığı Delillerin İncelenmesi”. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 23/2 (Aralık 2019), 977-991.
- Sülemî, Muḥammed b. ‘İsâ Ebû ‘İsâ. *el-Câmiu’s-Sahîh Sünenu’t-Tirmizî*. thk. Aḥmed Muḥammed Şâkir vd. Beyrût: Dâru İhyâi’t-Turâsi’l-‘Arabiyy, 1975.
- Şâban, Zekiyüddîn. *İslâm Hukuk İlminin Esasları*. çev. İbrahim Kâfi Dönmez. Ankara: TDV Yay., 2018.
- Şerif el-Murtazâ, ‘Alî b. el-Ḥüseynî el-Müsevî. *ez-Zehûra fî ‘İlmi’l-Kelâm*. thk. Seyyid Aḥmed el-Ḥüseyn. Müessetü’n-Neşr el-İslâmî, 2010.
- Ṭabersî, Ebû Alî el-Fazl b. el-Ḥasen. *Mecme’u’l-Beyân li Tefsîri’l-Kur’ân*. Beyrut: Dâru’l-‘Ulûm, 2005.

Taftazanî, Sa‘düddîn Mes‘ûd b. Ömer b. ‘Abdillâh. *Şerhu’l-Makâşid*. thk. İbrâhîm Şemsüddîn. Beyrut: Daru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 2011.

Tayâlisî, Ebû Dâvûd Süleymân b. Dâvud b. el-Cârûd el-Basrî. *Müsned*, thk. Muḥammed b. ‘Abdimuhsin. Mısır: Dâru’l-Ḥicr, 1999).

Tefrişî, Muştafâ b. el-Ḥüseyn el-Ḥüseynî. *Naḫdu’r-Ricâl*. thk. Müessesetü ‘Âli’l-Beyti li İḥyâi’t-Türâş. Kûm: Müessesetü ‘Âli’l-Beyt li İḥyâi’t-Türâş, 1997.

Topaloğlu, Bekir- Çelebi, İlyas. *Kelâm Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: İsam Yay., 2010.

Türkgülü, Mustafa. “Günah Kavramı ve İman Problemi Haline Getirilen Büyük Günah/Kebire Hakkındaki Kelâmî Tartışmalar”. *Diyanet İlmi Dergi* 36/4 (Ekim-Kasım-Aralık 2000), 63-88.

Yavuz, Yusuf Şevki, “Râzî”. *Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi*. 12/89-95. İstanbul: TDV Yay., 1995.

Yılmaz, Muhammet. “Hicri İlk Üç Asırda ‘Şefaât’ ile İlgili Ayetlerin Tefsiri”. *Marife* 14/1 (Bahar 2014), 109-132.

Zebîdî, Muḥammed b. ‘Abdirrazzâk el-Ḥüseynî. *Tâcu’l-‘Arûs*. B.y.: Dâru’l-Hidâye, ts.

Zehebî, Muḥammed Seyyid Ḥüseyn. *et-Tefsîr ve’l-Müfessirûn*. Kahire: Mektebetü Vehbe, ts.

Zehebî, Şemsüddîn Ebû ‘Abdillâh Muḥammed b. Aḫmed b. Osmân. *el-Muḡnî fi’z-Zu‘âfâ*. thk. Nureddîn ‘Itr. B.y.: Y.y., ts.

Zehebî, Şemsüddîn Ebû ‘Abdillâh Muḥammed b. Aḫmed b. Osmân. *Mizânu’l-İ’tidâl*. thk. ‘Alî Muḥammed el-Becâvî. Beyrut: Dâru’l-Ma‘rife, 1963.

Zemaḫşerî, Ebu’l-Ḳasım Maḫmûd b. ‘Amr b. Aḫmed. *el-Keşşâf ‘an Ḥaḳâiki Gavâmi’i’t-Tenzîl*. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 3. Basım, 1986.